

DUBRAVKO HABEK

UDK: 61(091)(497.526)Maria Theresia
Izvorni znanstveni članak / Original Scientific Paper
Rukopis prihvaćen za tisak: 16. 2. 2022.
DOI: <https://dx.doi.org/10.21857/mwo1vc36zy>

Marija Terezija i zdravstvene reforme u Bjelovaru

Sažetak

Marijaterzijanska politika zdravstvenih reformi i pozitivne demografije diljem Dunavske Monarhije, pa tako i u Bjelovaru, koji je carica Marija Terezija dala izgraditi u središtu Varaždinskoga generalata 1756. godine, sačinjavala je ozakonjenje školovanja zdravstvenih profesija te osnivanje bolnica i ksenodohija putem javnozdravstvenih i brojnih komunitetskih propisa, koji su bili ključni temelj kasnijih zdravstvenih zakona i propisa. U Bjelovaru do osnivanja grada nije postojala organizirana i profesionalna zdravstvena skrb, no od osnutka grada provodila se zakonska zdravstvena regulativa u svim sastavnicama: osnovani su prva bolnica u gradu koja u kontinuitetu djeluje do danas, satnijske sanitetske stanice s kirurzima i satnijskim primaljama diljem Generalata, prve ljekarne te ksenodohiji (lazareti) izvan grada kao svojevrsne karantene, a u gradu i okolici službovali su brojni školovani zdravstveni djelatnici reguliranih profesija: liječnici (doktori medicine), prema stručnom položaju viši i niži kirurzi, ljekarnici, primalje, liječnički pomoćnici i bolničari. Geografski položaj Varaždinskoga generalata i Bjelovara, daleko od aktivnih ratišta i habsburško-osmanske granice, osiguravao je, uz implementaciju javnozdravstvenih uredbi, ipak mirnije javno zdravlje i razvoj zdravstvene skrbi i medicine na koje se moglo utjecati centraliziranim pristupom s Bečkoga dvora druge polovice 18. stoljeća.

Ključne riječi: Bjelovar; Marija Terezija; povijest medicine; Varaždinski generalat; zdravstvene reforme.

Uvod

Humanističke i prosvjetiteljske reforme u 18. stoljeću reflektirale su se u potpunosti na medicinsku filozofiju toga vremena rascjepljujući antagonizam između mehanista i animista uz pomalo i spora znanstvena tumačenja protivna isključivo višestoljetnoj humoralnoj teoriji predmoderne medicine naspram celularne teorije i početka moderne medicine, a sve vezano za nova otkrića i razvoj prirodoslovnih znanosti i njihovu implementaciju u medicinu. Prosvjetiteljske nakane bile su usmjerene na nove terapijske i dijagnostičke principe, na razvoj farmacije i kirurgije, na akademizaciju medicine i javnozdravstvena stremljenja temeljena na socijalnim i ratnopovijesnim zbivanjima toga vremena, ponajvećma na prevenciju zaraznih (pošastnih) bolesti. Visok pomor novorođenčadi, dojenčadi, male djece, roditelja i dječaka, pomor svih dobnih skupina od zaraznih bolesti te ratni pomor narušavali su demografsku sliku Austrijskoga Carstva. Stoga su stremljenja kraljice i carice Marije Terezije i njezina vodilja *maternas curas* bila temelj tzv. marijaterezijanske politike očuvanja zdravih nacija i pozitivne demografije diljem Dunavske Monarhije, pa tako i u Bjelovaru, koji je sama carica dala izgraditi u središtu Varaždinskoga generalata 1756. godine. Tako je Marija Terezija ozakonila školovanje zdravstvenih profesija te pokrenula osnivanje bolnica, ksenodohija i izolatorija (lazareta) putem javnozdravstvenih i brojnih komunitetskih propisa koji su bili nastavak i ključni temelj kasnijih zdravstvenih zakona i propisa. Vrijeme je to sveopćega i centralistički proklamiranoga medicinskog prosvjetiteljstva u Monarhiji, koje se reflektiralo i na naše krajeve (1-6).

U ovom će se radu prikazati implementacija zdravstvenih reformi Marije Terezije kroz razvoj zdravstva Bjelovara i Varaždinskoga generalata u drugoj polovici 18. stoljeća.

Zdravstvene reforme Marije Terezije i implementacija u bjelovarsku povijest

Uz postojeći *Gesundheit-Ordnung* iz 1755. godine za Rijeku, Senj i Karlobag, Marija Terezija izdala je 1. svibnja 1769. u Beču još jedan javnozdravstveni zakon; on se odnosio na sprječavanje pošastnih epidemija koje bi mogle prodrijeti u Monarhiju preko velikih luka, Trsta i Rijeke, gdje je, uz postojeće lazarete, osnovan novi, koji je po njoj nazvan Lazaret sv. Terezije. S medicinskim savjetnikom i glavnim dvorskim liječnikom dr. Gerhardom van Swietenom 2. siječnja 1770. objavila je na latinskom jeziku javnozdravstveni zakon *Generale normativum sanitatis* (nazivan *Normativum sanitatum*, *Constitutio normativa rei sanitatis*, *Sanitats-Haupt-Normativ*), a potom 4. listopada 1770. i na njemačkom jeziku prvenstveno za Ugarsku (*Codex sanitario-me-*

dicinalis Hungariae). Prvi dio *Normativum sanitatum* podijeljen je u četiri odjeljka s naglaskom stavljenim na školovanje i dužnosti medicinskih profesija uz prisege liječnika, kirurga, ljekarnika i primalja, a prema tome zakonu ne dozvoljava se djelatnost bez temeljne naobrazbe i dozvole za rad. Drugi dio *Normativum sanitatum* sadržavao je vrlo detaljne epidemiološko-javnozdravstvene pravilnike i postupke koji su se primjenjivali na osmansko-habsburškoj granici uz karantenske mjere i naputke o trgovini u raštelima (2,3).

NOS MARIA THERESIA
 DEI Gratia Romanorum Imperatrix, Vidua, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae, & Sclavoniae &c. Regina Apostolica; Archidux Austriae; Dux Burgundiae; Magna Princeps Transylvaniae; Dux Mediolani, Mantuae, Parmae, &c. Comes Habsburgi, Flandriae, Tyrolis &c. Vidua Dux Lotharingiae, & Barri; Magna Dux Hetruriae &c.

Universis, & singulis Fidelibus Statibus, Incolis, & Subditis cujuscunque Dignitatis, Status, Gradus, vel Officii, qui in universis Ditionibus Nostris Haereditariis existunt, prout & aliis Exteris, & Alienigenis ad modofatas Haereditarias Provincias Nostras adventantibus, vel in iisdem commorantibus, vel inde alio proficiscentibus Gratiam Nostram Caesareo-Regiam, & omne Bonum. Inter Maternas Curas, quibus Regnorum, Ditionumque Nostrarum Haereditarium Incolumitati vigilamus, praecipua illa est, quae subditorum Populorum Sanitatem conservandam complectitur, constituti in eam rem in qualibet Provincia Magistratus, qui utiliter Officio suo praesident, & multifariae Expense, in commune Bonum palam collatae, Maternam Nostram Sollicitudinem luculenter exhibent,

A

Omnis

Prema postojećim radovima i prethodnim istraživanjima te najranijim postojećim zapisima, prva bjelovarska bolnica osnovana je 1760. godine, četiri godine nakon osnivanja grada Bjelovara. Isprva je bila vojna, garnizonska, jer su u Bjelovaru stolovale dvije pukovnije i husarske postrojbe (*Garnissons Spital zu Belovar*), vojno-gradanska (*Militär und Bürger Spital*), pa državna bolnica Vojne granice (*Warasdiner Militair Grenze Regiments Spital zu Belovar. Landes Spital zu Belovar*). Osnivač bolnice bila je Đurđevačka pukovnija, na čijoj je strani uprave grada bila sagrađena i mijenjala mjesto gradeći nove bolničke objekte. Bjelovarska se bolnica od početka svojega postojanja, financirala vojnim sredstvima odlukama Generalkomande, sredstvima iz vojnoga fonda odlukama bečkoga Ratnoga vijeća, sredstvima Gradskoga magistrata iz zasebne bolničke blagajne, vlastitim namjenskim sredstvima na temelju tzv. bolničke instrukcije (*Bellovarer Spittals Instruction*) i donacijama pojedinaca. U njoj su liječeni pripadnici bjelovarskih postrojbi, građani Bjelovara te stanovništvo sela iz čitavoga Varaždinskoga generalata od trudnica, roditelja i babinjača preko novorođenčadi, male djece, odraslih muškaraca i žena do ubogara i nepoznatih osoba. Izvan grada, uz rijeku Bjelovacku, gdje su bili mlinovi (*Pago Bochemico*), osnovani su ksenodohiji, a prema zapisima, postojala su dva (*Xenodochio Tchecheno, Xenodochio Talio*); to su bila svratišta i izolatoriji za došljake koji su boravili u njima dok nije prestala uredba o karanteni (3,7).

Prema istraživanjima, prvi zdravstveni djelatnici koji su došli u Bjelovar bili su školovani na austrijskim medicinskim učilištima, ponajviše u Beču, u *Josephinum* te u primaljskim školama u Monarhiji. Oni koji su došli u grad i generalat, prema naredbama vojnih vlasti, bili su ponajvećma Austrijanci i Nijemci, ali i Mađari, Česi, Slovaci te su djelovali u vrijeme uvođenja zdravstvenih reformi carice Marije Terezije. Prvi stožerni liječnik (*Stabsarzt*) Križevačke pukovnije u Bjelovaru bio je D. Mathias de Pernatoner, koji se spominje od samog početka osnivanja grada Bjelovara, odnosno preseljenja stožera dviju pukovnija. D. Vincentius de Künstler prvi je spominjani stožerni liječnik Đurđevačke pukovnije. Prvi zapovjednici bolnice (*Spitalscommandant*) u vrijeme osnivanja bolnice i implementacije zdravstvenih reformi bili su pukovnijski kirurzi Đurđevačke pukovnije (*Regimentschirurgus Inc. Reg. Szentvarynensis*) Anton Schrodt i Michael Szeck. Prvi pak bataljunski kirurzi bili su Nijemci Hoffmann i Oberlindner, a prvi husarski kirurzi Gruber, Winczmann, Mitten, Agne, Perle, Handler te Franciscus de Felder, koji će neko vrijeme biti i zapovjednikom bolnice. Prva ljekarna (*Militärmedikamenten-depot*) osnovana je u bolnici na đurđevačkoj strani grada, a druga nešto kasnije na križevačkoj strani grada (*Apotheke*). Prvi ljekarnici bili su: Joseph Blüweis, Simon Peschowar, Franz Antonius Bretner i Martinus Mathias Birker, a prve bjelovarske primalje bile su Austrijanke i Njemice: Elisabetha Kreutzerin, Theresia Saiserin i Anna Knopfhardt (Križevačka

pukovnija) te Theresia de Franz, Veronica Venczlin i Theresia Nicklin (Đurđevačka pukovnija) (3,8,9,10).

Komunitetskim propisima, koji su, uz uredovni dio, sadržavali i važne javnozdravstvene uredbe (npr. sajmišni red, vodoopskrba, kontrola namirnica, gostionica), regulirao se higijenološki red, poput primjerice obaveznoga dezinficiranja zdenaca, te je ukinuto pudranje, češljanje i nošenje vlasulja u vojsci zbog epidemija posljedičnih zoonoza (posebice ušljivosti, svraba). Zaraženi svrabom morali su se redovito kupati i mazati crnim sapunom i sumporom, a u slučaju epidemije svraba škole su prekidale rad. Kuće je valjalo izvana i iznutra svake godine za Uskrs i Sve svete oličiti, a obvezatno je bilo svake subote pomesti smeće ispred svoje kuće i skupiti ga na hrpu te se ono o trošku komuniteta odvozilo na deponije izvan grada. Tako je godine 1775. Ratno vijeće u Beču predočilo Generalatu u Bjelovaru da je vojni veterinar Scotti pronašao lijek protiv šuge. Popisivalo se stanovništvo (zasebno prosjaci) i pomor po županijama (1,2,3,5,11).

Mada to nije bio izravni medicinski, tj. zdravstveni zakonik, Marija Terezija izdala je 1769. *Constitutio Criminalis Theresiana*, jurističko-kriminološki zakon koji je sadržavao, uz ostale policijske i istražne te sudbene naputke, brojna poglavlja i upute iz forenzičke medicine (npr. sodomija, incest između rodaka, čedomorstvo, pobačaj, opasno otpuštanje djece, trovanje, tjelesno miješanje s nevjericima) te naredbu o ograničenju smrtno kazne i ukidanju teških smrtnih kazni kod vještica. Liječnici, kirurzi i primalje bili su pozivani u svojstvima sudskih vještaka, pri čemu su morali nakon pregleda dati svoje mišljenje (*sentio*), tj. forenzička izvješća posebice s kvalifikacijom ozljeda, mogućnosti pogreške u liječenju ili pak bolesnikove nemarnosti. Navedene su klauzule bile temelj osnivanja zasebne sudskomedicinske i javnozdravstvene regulatorne profesije, *Medizinische Polizei*, koju je dala osnovati godinu dana prije smrti, 1779. godine, s prvim predstavnikom dr. Johannom Peterom Frankom (osnivanje prosektura u bolnicama, obvezna obdukcija umrlih u bolnicama, praćenje higijenskog stanja u gradovima, mrtvozorstva, praćenje zdravstvenoga stanja izbjeglica, prognanika i došljaka u grad, otkrivanje i sankcioniranje nadriprimaljstva, nadriljekarništva i nadriliječništva) (1-5).

Rasprava i zaključak

Vrijeme prosvjetiteljstva s centraliziranom upravom s Bečkoga dvora uvjetovalo je brojne promjene i u Hrvatskoj od polovice 18. stoljeća. Spomenuti zdravstveni zakoni, uz *Ratio educationis* iz 1777. godine, uvjetovali su pomak prosvjećivanja i školovanja na svim razinama, posebice visokoga školstva. Tako je u Varaždin došao na službu Swietenov kolega Johan Baptista Lalangue, koji je doista bio javnozdrav-

stveni prosvjetitelj i medicinski učitelj toga doba zahvaljujući položaju županijskoga fizika te poznavanju sveukupne medicine, opstetricije i kirurgije. On je osnovao prvi primaljski tečaj za hrvatske žene koje su bile poslone na školovanje u Varaždin, izdao je pet važnih medicinskih djela prevedenih na hrvatski jezik, od kojih: 1776. *Medicina ruralis iliti vrac̃tva ladanjska za potrebbovhu musev y szĩromakov horvatczkoga orszaga y okolu nyega blisnesseg meszt* te 1777. godine prvi primaljski udžbenik na hrvatskom jeziku starokajkavske osnove: *Brevis insituitio de re Obstetritia iliti Kratek navuk od meštrije pupkorezne* (2,5,6,12,13).

U Bjelovaru do osnivanja grada 1756. godine nije postojala organizirana i profesionalna zdravstvena skrb s obzirom na veličinu tadašnjega taborišta, no od početka osnivanja grada provodila se zakonska zdravstvena regulativa, što je razvidno iz brojnih radova koji su publicirani prema stupnju istraživanja: osnovani su prva bolnica u gradu koja u kontinuitetu djeluje do danas, satnijske sanitetske stanice s kirurzima i satnijskim primaljama diljem Generalata, prve ljekarne te ksenodohiji (lazareti) izvan grada kao svojevrzne karantene, a u gradu i okolici službovali su brojni školovani zdravstveni djelatnici reguliranih profesija: liječnici (doktori medicine), prema stručnom položaju viši i niži kirurzi, ljekarnici, primalje, liječnički pomoćnici i bolničari (3,7,14,15,16). Mnogobrojnoj vojsci, građanima Bjelovara i stanovništvu Varaždinskoga generalata pružana je organizirana i profesionalna vertikalna i horizontalna zdravstvena skrb od početka osnivanja grada Bjelovara na temelju važećih zdravstvenih reformi i uredbi carice Marije Terezije u vrijeme njezina vladanja. Valja napomenuti ulogu carice, čije su uredbi i zakonic̃i temelj zdravstvenih reformi postavljenih upravo u vrijeme njezina vladanja i osnivanja grada Bjelovara te koje su se u kontinuitetu razvijale i koje se baštine i sada, jer je, primjerice, bjelovarska bolnica od svojega osnivanja do danas ostala jedina cjelovita bolnička ustanova u ondašnjem Generalatu, a današnjoj Županiji (3,7).

Zdravstvenim uredbama i nakanama carice Marije Terezije preko populacijske politike demografske obnove i zdrave nacije koju je isticala uređena je zdravstvena skrb za sve javnozdravstvene potrebe onoga vremena, ponajviše kako bi se sprječavale pošastne bolesti, mada će karakteristike toga vremena, poput visokog nataliteta, visokog perinatalnog i dojenačkog mortaliteta (30–50%) te mrtvorodenčadi (1%) trajati još tijekom cijeloga 19. stoljeća. Smanjenju smrtnosti uvelike će pridonijeti brojni izumi, prihvaćanje znanstvene celularne teorije medicinske filozofije te razvoj antiseptičnog i aseptičnog promišljanja, razvoj opće i lokalne anestezije, transfuzije i tehnika operiranja tek u razdoblju od druge polovice 19. stoljeća do prve polovice 20. stoljeća, pa sve do izuma kemoterapeutika i antibiotika (1-4). Ipak, u župnim matičnim knjigama Bjelovara i Varaždinskoga generalata i ondašnjim istraženim postojećim vojnim i civilnim zapisima, uz zamjetan perinatalni i dječji pomor, nisu

razvidne epidemijske ili endemijske pojave zaraznih bolesti druge polovice 18. stoljeća koje su harale Europom. Tek će kasnije, za pola stoljeća, tuberkuloza postati desetljećima endemskom u ovom kraju i početi se aktivno bilježiti kao uzrok čestih smrti (3).

Tako je geografski položaj Varaždinskoga generalata i Bjelovara, dalje od ratišta i od habsburško-osmanske granice, osiguravao, uz implementaciju javnozdravstvenih uredbi, ipak stabilno javno zdravlje i razvoj zdravstvene skrbi i medicine na koje se moglo utjecati centraliziranim pristupom s Bečkog dvora. Marija Terezija nesumnjivo je – uza svoje obveze carice i kraljice, careve supruge i majke šesnaestero djece (17) te karakteristike vladavine onodobnoga nužnoga apsolutizma, barokkaticizma kao čvrsta temelja prosvjetiteljskih reformi – uspjela unijeti trajan trag u razvoj javnoga zdravstva i medicine ondašnje Hrvatske, pa tako i Bjelovara.

Zdravstvene reforme Marije Terezije bile su nastavak prethodnih dvorskih reformi i osnova kasnijih hrvatskih pravilnika nastalih na temelju aktualnih zdravstvenih zakona Monarhije i drugih državnih tvorevina u 20. stoljeću, a sačinjavale su ih temeljne sastavnice: zdravstvena zaštita materinstva, civilna i vojna medicina, epidemiologija i javno zdravstvo, forenzika i medicinska legislativa te akademizacija medicine i medicinski profesionalizam.

Literatura

1. Knappich W. Die Habsburger. Wien, 1958: 28-96.
2. Mraz G, Mraz G. Maria Theresia. Ihr leben und ihre Zeit in Bildern und Dokumenten, 1979.
3. Habek, D. Iz povijesti zdravstva Bjelovara. Zagreb – Bjelovar: Zavod za znanstveno-istraživački i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 2015.
4. Egghardt H. Maria Theresias Kinder. Kremayr & Scheriau GmbH KG Wien, 2010.
5. Habek D. Zgodovina medicine kroz zdravstvene zakone Marije Terezije. Letnica – Mediko – historična sekcija Slovenskega zdravniškega društva. Maribor, 9. junij 2018.
6. Fureš R, Habek D, Jembrih A, Šanjug J. Uloga Ivana Krstitelja Lalangua u stvaranju originalnog medicinskog stručnog nazivlja na hrvatskome jeziku. *Gynaecol Perinatol* 2014;23 (Suppl 2): S148.
7. Habek D. O prvoj bjelovarskoj bolnici. *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 2015;9: 21-30.
8. Habek D. Stožerni liječnici krajiških pukovnija i fizici u Bjelovaru u XVIII. i XIX. stoljeću. *Acta Med Croat* 2009;63: 183-190.
9. Habek D. Ljekarnici i ljekarne u Bjelovaru u XVIII. i XIX. stoljeću. *Acta Med Croat* 2008;62: 323-326.
10. Habek D. Kirurzi-ranarnici u Bjelovaru i bjelovarskom zavičaju u XVIII-XIX. stoljeću. *Liječ Vjesn* 2008;130: 311-317.
11. Habek D, Masić I. Pathography and biography of the Empress Maria Theresa. *Med Arh* 2001; 55: 177-180.

12. Fureš R, Habek D, Hrgović Z, Fureš D. The role of John the Baptist language in the development of Croatian public health and midwifery in the context of implementation of the imperial public health law from 1770. *Acta Clin Croat* 2020;59: 141-146.
13. Fureš R, Habek D, Šanjug J. Djelovanje prve primaljske škole u Varaždinu. XXIX. Perinatalni dani „Ante Dražančić“, Split, 21. – 24. listopada 2015.
14. *Historia Parochiae Domus Bellovarinensis ab Anno MDCCLXI*. Župni ured sv. Terezije Avilske Bjelovar.
15. Buturac J. Povijest rimokatoličke župe Bjelovar. Rimokatolički župni ured Bjelovar. Tisak: Slavonska Požega, 1970; 3-67.
16. Habek D. Prvi žitelji Bjelovara iz matica rođenih / krštenih i umrlih Župe Kapela 1753.-1772. *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb – Bjelovar 2012;5: 51-60.
17. Habek D, Mašić I, Hrgović Z. Obstetrics Anamnesis of the Empress Maria Theresia. *Med Arch* 2021;75: 375-381.

Maria Theresa and Health Reforms in Bjelovar

Summary

The subject matter is Maria Theresa's policy oriented towards health reforms and positive demography across the Danube Monarchy, which included Bjelovar, a city that Empress Maria Theresa had built in the very centre of the Varaždin Generalate in 1756. This policy consisted of the legalization of medical experts' education, and the establishment of hospitals and xenodochia based on legal acts covering public health issues, and numerous community regulations. These documents were the key fundament of the later legal health regulations. Before the founding of the city of Bjelovar, there existed no organized or professional healthcare. However, after the founding of the city, legal health regulations were implemented in all components. The first hospital in the city, which still operates today, was established; company sanitary stations with surgeons and company midwives were formed across the Generalate; the first pharmacies were opened; xenodochia (lazarettos) were established in the outskirts of the city as quarantines of a kind; many educated health workers of regulated professions were active in the city and its surroundings: medical doctors (doctors of medicine), junior and senior surgeons, pharmacists, midwives, medical assistants, and nurses. The geographical position of the Varaždin Generalate and Bjelovar, far from active battlefields and the Habsburg-Ottoman border, ensured – thanks to the implementation of regulations covering public health issues – safer public health and the development of

healthcare and medicine. The centralized approach of the Viennese court in the second half of the 18 th century exercised influence in this respect.

Keywords: Bjelovar; Maria Theresa; history of medicine; Varaždin Generalate; health reforms.

Prof. prim. dr. sc. Dubravko Habek, dr. med.

Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Šalata 3, HR-10000 Zagreb

Hrvatsko katoličko Sveučilište u Zagrebu, Ilica 242, HR-10000 Zagreb

dhabek@unicath.hr